

*На Инге –
признателност*

Съпругата ми е поне отчасти отговорна за мненията, изразени в тази книга, поради което съм ѝ безкрайно благодарен.

Приятелят ми Барингтън Мур-младши извъпреди много ми помогна със своите критически бележки; в дискусии с него, продължили много години, той ме стимулира да изясня своите идеи.

Робърт С. Коен, Арно Дж. Майер, Ханс Дж. Мейерхоф и Дейвид Оубър четеха ръкописа на различните етапи от неговото написване и дадоха ценни предложения.

Американският *Съвет на научните общества*, фондацията на Луис М. Рабинович, фондацията на Рокфелер и *Съветът за изследвания по социални науки* ми отпуснаха субсидии, които много подпомогнаха завършването на тези проучвания.

- © 1964, Herbert Marcuse
© Росен Ангелов, превод и автор на студия, 1997
© ИК „Христо Ботев“, София, 1997

ВЪВЕДЕНИЕ

ПАРАЛИЗАТА НА КРИТИКАТА – ОБЩЕСТВО БЕЗ ОПОЗИЦИЯ

Не служи ли страхът от ядрена катастрофа, която би могла да изтрие човешкия род от лицето на земята, за поддържането на същите тези сили, които постоянно създават тази опасност? Усилията да се предотврати такава една катастрофа засенчват изследването на нейните възможни причини в съвременното индустриално общество. Тези причини остават неидентифицирани, неразкрити, неатакувани от общественото мнение, защото омаловажават преди всичко твърде очевидния страх отвъд – за Запада от Изток и за Изтока от Запад. Също толкова очевидна е нуждата да сме подготвени да живеем пред прага на предизвикателството и да умеем да го посрещем лице в лице. Ние пристъпваме към мирното производство на средства за разрушение, като в същото време напълно напрасно се обучаваме за отбрана, която деформира защитниците и онова, което те защитават.

Ако се опитаме да свържем причините за опасността с начина, по който обществото е организирано и организира своите членове, изведнъж ще се сблъскаме с факта, че развитото индустриално общество става по-богато, по-голямо и по-добро, доколкото успява да поддържа опасността. Структурата на отбраната прави живота по-лесен за един по-голям брой хора и увеличава властта на човека над природата. При тези обстоятелства нашите масмедии нямат никакви тру-

дности при представянето на особените интереси за всеобщи. Политическите потребности на обществото стават индивидуални потребности и желания, тяхното удовлетворяване подпомага бизнеса и общото благо и като цяло се проявява като истинско възпълнение на Разума.

И все пак това общество е ирационално като цяло. Неговата производителност е разрушителна по отношение на свободното развитие на човешките потребности и способности, мирът му се поддържа чрез постоянната заплаха от война, развитието му е зависимо от репресията на истинските възможности за умиротворяване на борбата за съществуване – индивидуална, национална и международна. Тази репресия, толкова различна от онази, която характеризираше предишните, по-малко развити стадии на нашето общество, оперира днес не от позицията на природната и техническата неярост, а по-скоро от позицията на силата. Възможностите (интелектуални и материални) на съвременното общество са неизмеримо по-големи, отколкото когато и да е било по-рано – което означава, че обхващат на господството на обществото върху индивида е неизмеримо по-голям откогато и да е било по-рано. Нашето общество се отличава чрез овладяване на центробежните сили по-скоро с Технологиата, отколкото с Терора, върху двойствената основа на огромна производителност и нарастващ жизнен стандарт.

Да се изследват корените на тези тенденции на развитие и да се проверят техните исторически алтернативи, е част от целта на критическата теория на съвременното общество, която анализира обществото в светлината на неговите използвани и неизползвани или проиграни възможности за подобряване условията на живот за човека. Но какви са стандартите за такава една критика?

Разбира се, ценностно натоварените съждения

играят определена роля. Установеният начин за организиране на обществото е добре обмислен на фона на противоположността на други възможни начини, за които се твърди, че предлагат по-добри възможности за облекчаване на борбата на човека за съществуване; внимателно премерена е една специфична историческа практика в противоположност на нейните исторически алтернативи. По такъв начин от самото начало всяка критическа теория за обществото се сблъсква с проблема за историческата обективност, който произлиза от два пункта, в които анализът предполага ценностни съждения:

1. Възгледът, че човешкият живот заслужава да бъде живян или по-скоро може да бъде или би трябвало да бъде живян така, че да заслужава да се живее. Това мнение лежи в основата на цялото интелектуално усилие; то е a priori за социалната теория и неговото отхвърляне (което е напълно логично) отхвърля самата теория.

2. Възгледът, че в дадено общество съществуват специфични възможности за подобряване на човешкия живот и специфични начини и средства за реализирането на тези възможности. Критическият анализ трябва да демонстрира обективната валидност на тези възгледи, а демонстрацията трябва да протече върху емпирични основания. В утвърдилото се общество съществува едно установимо количество и качество на интелектуалните и материалните ресурси. Как тези ресурси могат да бъдат използвани за оптималното развитие и удовлетворяване на индивидуалните потребности и способности с минимум непосилен труд и нещастие? Социалната теория е историческа теория, а историята е сферата на случайността в царството на необходимостта. Следователно, кои точно сред многообразните възможни и действителни начини на организиране и използване на наличните ресурси

предлагат най-голямата възможност за едно оптимално развитие?

Опитът да се отговори на тези въпроси изисква поредица от първоначални абстракции. За да се идентифицират и определят възможностите за оптимално развитие, социалната теория трябва да се абстрахира от действителната организация и използването на ресурсите на обществото, както и от резултатите от тази организация и използване. Такава абстракция, която отказва да приеме дадената вселена от факти като крайния контекст на валидността, такъв „трансцендентален“ анализ на фактите в светлината на техните оковани и отречени възможности подобава на структурата на социалната теория. Тя е противоположна на всякаква метафизика поради строго историческия характер на трансценденталността¹. „Възможностите“ трябва да са достижими за съответното общество; те трябва да бъдат дефинируеми цели на практиката. Освен това абстрахирането от установените институции трябва да изразява една действителна тенденция – т.е. тяхната трансформация трябва да бъде действителна потребност на основното население. Социалната теория се занимава с историческите алтернативи, които витаят в установеното общество като разрушителни тенденции и сили. Съвремените с алтернативите ценности наистина стават факти, когато се превърнат в действителност чрез историческата практика. Теоретическите понятия завършват със социална промяна.

¹ Термините „трансцендентален“ и „трансценденталност“ навсякъде са използвани в емпиричния, критическия смисъл: те означават тенденция в теорията и практиката, която при дадено общество „надхвърля“ установения универсум от думи и действия по посока на неговите исторически алтернативи (реални възможности).

Но тук развитото индустриално общество конфронтира критиката с една ситуация, която, изглежда, я лишава от собствената ѝ основа. Техническият прогрес, разширен до една цялостна система на господство и координация, създава форми на живот (и на власт), които се появяват, за да примирят противоположните сили на системата и да потушат или опровергават целия протест в името на историческите перспективи на свободата от тежкият труд и господството. Съвременното общество, изглежда, е способно да задържа социалната промяна – качествена промяна, която би установила съществено различни институции, една нова посока на процеса на производство, нови форми на човешко съществуване. Това задържане на социалната промяна е вероятно най-странното постижение на развитото индустриално общество; всеобщото възприемане на Националната цел, дупартийната политика, залезът на плурализма, сблъсъкът на Бизнеса и Труда вътре в силната Държава говори за интегриране на противоположностите, което е резултат, както и необходимо условие на това постижение.

Едно кратко сравнение между формирация етап на теорията за индустриалното общество и нейната днешна ситуация може да помогне при показването на това, как е била променена основата на критиката. При своето зараждане през първата половина на XIX век, когато се разработиха първите понятия за алтернативите, критиката на индустриалното общество постигна конкретност в историческото посредничество между теория и практика, ценности и факти, потребности и цели. Това историческо посредничество се осъществи в съзнанието и в политическата дейност на двете големи класи, които бяха изправени една срещу друга в обществото: буржоазията и пролетариата. В капиталистическия свят те все още са основните класи. Обаче капиталистическото развитие е изменило структурата и функцията на тези две класи по такъв

начин, че те повече не се проявяват като агенти на историческа трансформация. Един първостепенен интерес от запазването и усъвършенстването на институционалното status quo обединява предишните антагонисти в най-развитите области на съвременното общество. А в степента, в която техническият прогрес осигурява развитието и сплотеността на комунистическото общество, самата идея за качествена промяна губи влияние пред реалистичните понятия за една неексплозивна еволюция. По такъв начин при отсъствието на явни агенти и агенции на социална промяна критиката се връща обратно на едно високо равнище на абстракция. Не съществува основа, върху която теорията и практиката, мисленето и действието да се срещнат. Даже най-емпиричният анализ на историческите алтернативи се явява нереалистична спекулация, а придържането към тях – въпрос на лично (или групово) предпочитание.

И така: опровергава ли тази липса теорията? Пред лицето на очевидно противоречиви факти критическият анализ продължава да поддържа тезата, че необходимостта от качествена промяна се усеща повече от всякога по-рано.

Но от кого се усеща тази нужда? Отговорът продължава да бъде същият: от обществото като цяло, за всеки един от неговите членове. Съюзът на нарастващата производителност и нарастващата разрушителност; ситуацията, при която човекът се намира на ръба на унищожението; капитулирането на мисълта, надеждата и страхът пред решенията на силните на деня; запазването на нищетата пред лицето на безпрецедентно богатство образуват най-безпристрастното обвинение – дори ако те не са *raison d'être* на това общество, а само негов страничен продукт: неговата стремителна рационалност, която привежда в движение производителността и развитието, е сама по себе си ирационална.

Фактът, че огромното мнозинство от населението приема, а то е принудено да приеме това общество, не го представя като по-малко ирационално и по-малко заслужаващо осъждане. Все още има смисъл да се прави разлика между истинно и лъжливо съзнание, между действителен и непосредствен интерес. Но самата тази разлика трябва да бъде потвърдена, призната за действителна. Хората трябва да съумеят да я видят и да намерят своя път от фалшивото към истинното съзнание, от техния непосредствен, повърхностен към техния действителен, дълбинен интерес. Те могат да направят това, само ако живеят с необходимостта от промяна на своя начин на живот, с необходимостта от категорично отричане, с необходимостта да кажеш „не“. Точно това е необходимостта, която установено общество съумява да потиска до степента, до която е способно да „си изпълнява обещанията“ все повече и да използва научното овладяване на природата за научното овладяване на човека.

Обществата се с тоталния характер на постиженията на развитото индустриално общество, критическата теория остава без разумната основа за минаване отвъд това общество. Вакуумът изпразва самата теоретическа структура, защото категориите на критическата социална теория бяха развити по време на периода, в който необходимостта от това да кажеш „не“ и да се бориш против авторитета на правителството беше възлътена в дейността на ефективни социални сили. Тези категории бяха съществено негативни и опозиционни понятия, определящи действителните противоречия в европейското общество през деветнадесети век. Самата категория „общество“ изразяваше острия конфликт между социалната и политическата сфера – обществото като антагонистична противоположност на държавата. По подобен начин „индивидуален“, „класов“, „частен“, „семеен“ означаваша сфери и сили, които все още не са интегрирани в създадените

обстоятелства – сфери на напрежение и противоречие. Заедно с растящата интеграция на индустриалното общество тези категории губят своето критическо поданачение и са склонни да стават дескриптивни, измамни или операционални термини.

Един опит отново да се възвърне критическата насоченост на тези категории и да се разбере как тя е била отхвърлена от социалната действителност се проявява от самото начало като връщане обратно от една теория, свързана с историческата практика, към абстрактната, спекулативната мисъл: от критиката на политическата икономия към философията. Този идеологически характер на критиката е резултат от факта, че анализът е принуден да се извършва от една позиция, „външна“ както за позитивните, така и за негативните, както за производителните, така и за разрушителните тенденции в обществото. Съвременното индустриално общество е проникващото гъждество на тези противоположности – то е целостта, която е поставена под съмнение. В същото време теоретичната позиция не може да бъде просто съзерцателно размишление. Тя трябва да бъде една историческа позиция в смисъл, че трябва да се основава на възможностите на даденото общество.

Тази двойствена ситуация включва една още по-фундаментална двойственост. Единомерният човек ще се колебае навсякъде между две противоречиви хипотези: (1) че развитото индустриално общество може да задържи качествена промяна на обоаримото бъдеще; (2) че съществуват сили и тенденции, които могат да разбият това задържане и да взривят обществото.

Не смятам, че тук може да се даде ясен отговор. И двете тенденции съществуват едновременно една до друга – и даже една в друга. Първата тенденция преобладава и каквито и предпоставки за едно преобръщане на положението да съществуват, те се изпол-

ават за неговото предотвратяване. Вероятно някаква случайност може да измени ситуацията, освен ако приемането на онова, което се извършва, и на онова, на което се пречи, не подкопае съзнанието и поведението на човека, иначе дори една катастрофа няма да предизвика промяната.

Анализът е фокусиран върху развитото индустриално общество, в което техническият апарат на производството и разпределението (с един увеличаващ се сектор на автоматизацията) функционира не като обща сума на самите средства, които могат да бъдат отделени от социалните и политическите им последици, а по-скоро като една система, която определя a priori продукта на апарата, както и операциите на неговото обслужване и разширяване. В това общество системата за производство има склонност да стане тоталитарна в степента, в която тя определя не само социално нужните професии, умения и възгледи, но също и индивидуалните нужди и стремежи. По такъв начин се заличава противоположността между частното и публичното съществуване, между индивидуалните и обществените потребности. Технологиията служи за институционализиране на нови, по-ефективни и по-приятни форми на социален контрол и социално сплотяване. Тоталитарната тенденция на тези институции на властта, изглежда, се самоподдържа в един вече друг смисъл – чрез разпространяването си към по-малко развитите и дори към доиндустриалните територии на света и чрез създаването на сходства в развитието на капитализма и комунизма.

Исправено пред тоталитарните черти на това общество, традиционното понятие за „неутралността“ на технологиията не може повече да се поддържа. Технологиията като такава не може да бъде отделена от нейната употреба; технологичното общество е една

система на господство, която вече оперира в поизтието и конструкцията на техниката.

Начинът, по който обществото организира живота на своите членове, включва първоначален избор между историческите алтернативи, които са детерминирани от унаследеното равнище на материалната и интелектуалната култура. Самият избор е резултат от действието на господстващите интереси и предполага специфични начини на трансформиране и използване на човека и природата и отхвърля други. Той е само един „проект“ за реализация сред другите подобни². Но щом проектът започне да работи в основните институции и отношения, той се стреми да стане изключителен и да определи развитието на обществото като цяло. Като технологически универсум напредналото индустриално общество е политическа вселена, последният стадий в осъществяването на даден специфичен исторически проект – а именно опознаването, трансформацията и организацията на природата като истинския материал на господство.

Проектът оформя цялостната вселена на дискурсивността³ и дейността, интелектуалната и материалната култура. Чрез посредничеството на технологията, културата, политиката и икономиката се сливат в една система, която поглъща или отхвърля всички алтернативи. Потенциалите за тази система производителност и растеж стабилизират обществото и задържат техническия прогрес вътре в рамките на властта. Технологическата рационалност е станала политическа.

² Терминът „проект“ поставя ударение на елемента на свободата и отговорността в историческата определеност: той свързва автономията на волята и случайността. В този смисъл терминът е употребен в работата на Жан-Пол Сартр, – „За една неплатена дискусия“, виж раздел 8 по-надолу.

³ Терминът „дискурсивност“ или „дискурс“ е измислен и бележите към книгата – Бел. прев.

При обсъждането на познатите тенденции на развитото индустриално общество аз съм направил много специфични бележки. Материалът е прегледно организиран и описан в обширната социологическа и психологическа литература върху технологията и социалната промяна, научното управление, корпоративното предприемачество, промените в характера на промишления труд и в характера на работната сила и т.н. Има много идеологически анализи на фактите – такива като книгата на Бърл и Мийнз „Съвременната корпорация и частната собственост“, докладите пред 76 Временна национална икономическа комисия към Конгреса върху „Концентрацията на икономическата власт“, публикациите на AFL – CIO⁴ относно „Автоматизацията и главната технологическа промяна“, а също така и онези на News and Letters и Correspondence в Детройт. Вих искал да подчертая животворната значимост на работата на К. Райт Милс и на изследванията, на които често се гледа с неодобрение поради опростенчество, преувеличение или журналистическата лекота – книгите на Ванс Пакард „Скритите проповедници“, „Търсачите на статуса“ и „Прахосниците“, книгата на Уилям Х. Уайт „Организационният човек“, книгата на Фред Дж. Кук „Военизираната държава“ принадлежат към тази категория. Разбира се, липсата на теоретически анализ в тези работи оставя корените на описаните обстоятелства прикрити и защитени, но оставени да говорят сами за себе си, обстоятелствата говорят достатъчно ясно. Може би най-изразителното свидетелство може да се получи, като просто за един час два дни поред се гледа телевизия или се слуша американското радио, без да се изключват

⁴ AFL-CIO – Американска федерация на труда и Конгрес на промишлените професии (АФТ – КПП) – Бел. прев.

рекламите и като от време на време се превключва станцията.

Моят анализ е фокусиран върху тенденциите в най-развитите съвременни общества. Налице са много области вътре и извън тези общества, където описаните тенденции не преобладават – бих казал: все още не преобладават. Аз само схематизирам тези тенденции и предлагам няколко хипотези, нищо повече.

ЕДНОИЗМЕРНОТО ОБЩЕСТВО

НОВИТЕ ФОРМИ НА КОНТРОЛ

В напредналата индустриална цивилизация господства една удобна, лека, приемлива и демократична несвобода, която е белег за технически прогрес. Наистина, какво би могло да бъде по-рационално, отколкото потискането на индивидуалността в механизацията на социално необходимите, но болезнени действия; концентрацията на индивидуалните предприятия в по-ефективни, по-производителни корпорации; регулацията на свободната конкуренция между неравно въоръжените икономически субекти; намаляването на прерогативите и националните суверенитети, които пречат на международната организация на ресурсите. Това, че този технологически порядък също така включва една политическа и интелектуална координация, може да бъде печално и в същото време едно обещаващо развитие.

Правата и свободите, които бяха толкова жизненоважни фактори при зараждането и в по-ранните етапи на индустриалното общество, отстъпват на по-висш стадий: те губят своята традиционна разумна основа и съдържание. Свободата на мисълта, словото и съвестта бяха – точно както свободното предприемачество, което те подпомагаха и защитаваха – по същество критически идеи, предназначени да заменят една постепенно изчезваща материална и интелектуална култура с по-производителна и рационална култура. Ведиж институционализирани, тези права и свободи споделяха съдбата на обществото, на което бяха